

ОСНОВНІ МЕХАНІЗМИ ВИХОВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК МОРАЛЬНОЇ ЯКОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статті розглядається механізм виховання відповідальності як моральної якості індивіда. Подається характеристика основних складових цього процесу, обґрунтовується їх вплив на формування відповідальної особистості.

Ключові слова: зараження, наслідування, самопізнання, самооцінка, рефлексію, емпатія, ідентифікація, раціональне усвідомлення, соціальна пам'ять, соціальне мислення, саморегуляція.

Відповідальність як особистісна якість, належить до моральних категорій, що виступають регуляторами поведінки в усіх сферах людського буття. Підтвердження цьому знаходимо в наукових роботах, присвячених дослідженню різних аспектів відповідальності, особливостям її виховання в дітей різних вікових категорій (Н.Басюк, І.Бех, В.Киричок, О.Кононко, М.Савчин, Т.Татомир та ін.). Одним з аспектів, що потребує всебічного висвітлення, є визначення механізмів виховання відповідальності, розкриття їхньої сутності, що сприятиме підвищенню ефективності цього процесу.

Мета статті – визначити механізми виховання відповідальності

Завдання: розкрити сутність механізмів виховання в дитини відповідальності, схарактеризувати основні їх ознаки.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що у найбільш загальному розумінні відповідальність означає усвідомлення індивідом, соціальною групою, класом, народом свого обов'язку перед суспільством, людством, розуміння в світлі цього обов'язку сутності та значення своїх вчинків, діяльності, узгодження їх з обов'язком і завданнями, які виникають у зв'язку з потребами суспільного розвитку.

Серед загальних механізмів, які забезпечують прийняття дитиною обов'язку як прояву відповідальності, формування відповідних особистісних якостей, слід назвати: зараження, наслідування, рефлексію, емпатію,

ідентифікацію, раціональне усвідомлення, соціальну пам'ять, соціальне мислення, саморегуляцію.

Психічне зараження – це «процес безпосередньої передачі емоційного стану від одного індивіда до іншого на рівні психофізіологічного контакту та поза власним осмисленням або як доповнення до нього». Це «пасивне споглядання й неусвідомлене прийняття зовнішньо очевидних зразків поведінки», «форма спонтанного вияву внутрішнього механізму поведінки людини, яка має, як правило, невербальний характер» [11, с.43].

Наступний механізм прийняття обов'язку – *наслідування* – особлива форма зовнішньої та внутрішньої активності суб'єкта, що виявляється у відтворенні ним у більш чи менш перетвореному вигляді певних зовнішніх рис, зразків поведінки, манер, дій, учинків, позицій, поглядів інших людей. За допомогою наслідування можуть також відтворюватися певні риси характеру, ідеали, манери осіб, які відіграють для дитини значущу роль. Унаслідок цього, у того, хто наслідує, виникають нові мотиваційні утворення. Водночас він наслідує, що «значуще, привабливе, зрозуміле й доступне для нього...» [7].

Отже, йдеться про такий психологічний феномен, що передбачає як небайдужість особистості до емоційних ставлень і переживань, смислів, вартостей інших людей, особливо близьких, так і готовність переймати їх відповідно до своїх потреб і можливостей. Наслідування зумовлене соціальними умовами, особливостями «зразка» і залежить від характеру активності зростаючої особистості. При цьому слід зважати на те, що дитина може відтворювати як позитивні, так і негативні ознаки поведінки. Наслідування буває несвідомим, мимовільним, але за певних обставин (високої значущості суб'єкта для даної дитини) воно набуває свідомого, цілеспрямованого характеру.

У прийнятті особистістю обов'язку важливу роль відіграє і такий механізм, як *рефлексія*. Згідно з науковим визначенням, рефлексія – це процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних станів і актів, аналіз

передумов власних дій, який супроводжує їх особливим зворотним зв'язком. Це «загальний принцип існування індивідуальної (групової, національної) свідомості, що реалізує фундаментальну здатність людини перебувати у практичних стосунках з умовами свого життя, а не зливатися з ними. Рефлексія, як правило, пов'язана, з одного боку, з осмислюванням перешкод, з якоюсь паузою, «вакуумом» у мисленні, в діяльності, у стосунках з іншими людьми, у самоаналізі, а з іншого – з фіксацією значущих моментів пошуку для знаходження розв'язку, спробою зрозуміти їх сенс та оцінити у контексті стратегії та перспективи, що відкриваються, з виділенням орієнтирів подальшого пошуку та накресленням його першочергових кроків» [11, с.46].

У науковій літературі виокремлюють такі структурні компоненти рефлексії:

- 1) інтелектуальний (рефлексія передбачає певний рівень інтелектуального розвитку особистості);
- 2) екзистенційно-практичний (наявність у досвіді індивіда рефлексивних знань, умінь);
- 3) мотиваційний (мотивація самопізнання, самовизначення, самореалізації) [6].

Рефлексія – це не просто спроможність самоаналізу, це ще й засіб самозвільнення. Людина, усвідомлено здійснюючи «акти пізнання, моральної дії, оцінювання» одержує задоволення від пошуку, а означені акти пізнання є духовним зусиллям до власного звільнення та розвитку [5, с. 109].

За більш загального підходу рефлексія визначається як «принцип людського мислення, що спрямовує її на осмислення та усвідомлення власних форм і передумов; ... діяльність самопізнання, яка розкриває внутрішню будову і специфіку духовного світу людини» [14]. Рівень рефлексивності особистості виступає, таким чином, характеристикою її здібності до самопізнання як витoku саморозвитку.

Джерелом потреби людини в самоосмисленні, яке спонукає її до розвитку, в ситуаціях взаємодії є «значущий інший». Тому рефлексія завжди

двоспрямовааа – на самого себе і на цього іншого, це своєрідний подвоєний процес дзеркального відображення індивідами один одного, взаємовідбиття, зміст якого становить суб'єктивне сприйняття внутрішнього світу партнера із взаємодії, причому в цьому внутрішньому світі, в свою чергу, відображається внутрішній світ першого дослідника.

До розгляду моральної рефлексії як дієвого механізму морального розвитку особистості, формування у неї відповідальності звертається І. Бех [3]. На погляд психолога, рефлексія передбачає здатність індивіда осмислити свої прагнення, передбачити результати вчинків з урахуванням власної позиції і позиції інших людей, здатність до погодження цілей поведінки із засобами їх досягнення. Вона здійснюється у формі діалогічного ставлення до себе (спілкування з собою як з іншим, із своєю свідомістю як повноцінною іншою свідомістю). Психологічною основою морального розвитку є воля, яка, на думку вченого, як психічне утворення має певний механізм: на етапі розгорнутого вольового процесу механізмом її функціонування є розуміння (рефлексія), на його заключному етапі таким механізмом виступає переживання. Процес рефлексії викликає емоцію, яка забарвлює його результат (прийняття рішення). Утворений таким чином синтез виступає у функції ролі, що спонукає суб'єкта до дії.

Здійснення суб'єктом рефлексії, якій властиві диференціація суджень, їх одночасне врахування, самокритика, часова тривалість, доцільно, на думку І.Беха, інтерпретувати як аналітичний етап, який має завершуватись етапом синтетичним. При цьому усвідомлена й емоційно забарвлена моральна вимога трансформується у відповідний вчинок, але лише в плані уявлення, мисленого програвання. План уявлення підвищує спонукальну силу і стійкість емоції, приводить до вольового акту. Мислинне діяння дає змогу суб'єкту не просто зрозуміти моральну вимогу щодо поведінки, розглядати її ніби з боку, а не стати в позицію діючого суб'єкта. Саме логічна та інтелектуальна опосередкованість є основною властивістю розвиненої

моральної функції, за допомогою якої відбувається заперечення реактивної поведінки і перехід до соціально нормованої [3].

Розвиток рефлексії значною мірою залежить від розвитку пізнавальних інтересів, емоційної сфери, засвоєння моральних норм і правил поведінки в сім'ї, класі, школі, суспільстві. Здійснюючи особистісну рефлексію, дитина досліджує себе як суб'єкта спілкування і одержує нові знання про себе. Отже, характерною рисою рефлексії вис тупає дослідження особистістю свого внутрішнього світу й поведінки у зв'язку з переживаннями інших людей, учасників взаємодії. У результаті такого дослідницького процесу дитина постає в новому світлі, оскільки «співвіднесення своїх почуттів і переживань з почуттями і переживаннями іншої людини, аналіз і розуміння своєї поведінки дозволяє їй побачити конфліктну ситуацію й себе ніби збоку (децентрація), а це сприяє більш адекватній оцінці власної поведінки» [10, с.260].

Самопізнання – складний процес, сутність якого полягає в тому, що дитина намагається уявити, що про неї думають інші люди, аналізує себе, свою поведінку, особливості спілкування, свої якості та можливості, тобто з'ясовує, якою вона є у взаємодії з іншими. Завдяки цьому вона починає розуміти свої позитивні й негативні сторони.

Самопізнання людини йде від пізнання зовнішнього світу, інших людей, їхніх взаємин і власних взаємин з іншими. Вона пізнає себе тими шляхами, що й об'єктивний світ; цей процес проходить ті самі етапи, що й при пізнанні об'єктивного світу: від елементарних відчуттів до самоприйняття, самоуявлення, думки про себе та самооцінки. На початковому етапі самопізнання усвідомлюється зовнішній, видимий аспект власних дій і вчинків. Пізніше відбувається перехід на вищі рівні пізнання, потім усвідомлюються глибинні механізми діяльності та поведінки.

Мірою розвитку пізнавальних процесів до них залучаються емоції, інтереси, прагнення, система різноманітних спонукань. Пізнаючи особливості інших людей, свої зовнішні прояви в діяльності та поведінці,

ставлення до себе інших людей, дитина починає зіставляти окремі аспекти об'єктивного і суб'єктивного пізнання і в результаті порівняльно-оцінної роботи складає самооцінку.

Самооцінка – оцінка особистістю самої себе: своїх потенцій, якостей, місця серед інших людей. Це «провідний структурний елемент самопізнання», «крок» у розвитку її самосвідомості, це компонент «стрижня» особистості, що виступає найважливішим внутрішнім регулятором її діяльності та поведінки; він визначає взаємовідносини з навколишніми, впливає на ефективність діяльності; це фактор, що спонукає до особистісного саморозвитку» [8, с.293].

При цьому особистість не просто механічно порівнює свою модель поведінки з соціальною нормою, відображаючи своє позитивне чи негативне ставлення до неї, а переживає все це у формі почуття задоволення чи незадоволення, захоплення чи осуду. Така самооцінка має дві взаємопов'язані сторони. Перша являє собою оцінку особистістю своєї поведінки лише з точки зору свого суб'єктивного стану, а друга – передбачення оцінки з боку інших людей і пов'язана з цим реакція на цю оцінку та її наслідки. У результаті взаємодії цих двох сторін «виробляється вольове рішення реалізувати свою ідеальну програму поведінки, тобто самореалізуватися (або відмовитися від неї)» [10, с.265].

Специфічним механізмом прийняття особистістю обов'язку виступає *емпатія*. Вона розглядається як уміння постави ти себе на місце іншого, як здатність людини до довільної емоційної чутливості щодо переживань інших людей. Цей феномен має складну структуру, включаючи когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти. Як когнітивне явище, емпатія становить спосіб розуміння іншої людини, спрямований на аналіз її особистості, інтелектуальну комунікацію або інтелектуальну реконструкцію в уяві внутрішнього світу іншого, не тільки осмислене, але й інтуїтивне пізнання його емоційних переживань. Як суто емоційне явище, емпатія – це здатність проникати в афективні орієнтації іншої людини, співчутливість до

її переживань, здатність прилучатися до емоційного життя іншого, поділяти його емоційні стани, відчувати емоційне благополуччя чи неблагополуччя. Реалізація емпатії у поведінці особистості залежить від того, які мотиви (особистого благополуччя – егоїстичні чи благополуччя іншого – альтруїстичні) домінують у її структурі. У зв'язку з цим розрізняють два типи емпатії, які відповідають егоїстичній і альтруїстичній спрямованості особистості: співпереживання і співчуття. Співпереживання розглядається як пасивна форма емоційного відгуку на переживання іншого і намагання уникнути неприємних переживань. Співчуття виражається в готовності зрозуміти іншого, допомогти йому в критичній ситуації.

Найбільш вірогідним механізмом емпатії є несвідоме чи мало усвідомлюване моделювання особистістю емоційного стану іншої людини, яке ґрунтується на особистісному емоційному досвіді. Розвиток емпатійної здатності відбувається по лінії від симпатії як первинної емпатійної емоції співпереживання до повноцінної емпатійної емоції. Тобто, повний емпатійний ланцюжок включає в себе емоційне зараження, вчування у стан іншого і допомогу йому. Саме завдяки емпатії школяр сприймає та відчуває проблеми іншої людини, її обов'язки. Отже, проникнення в світ почуттів іншого є важливим процесом, що сприяє виникненню у людини відповідальності за свої дії, вчинки, поведінку як перед іншими людьми, так і перед власним сумлінням.

Ще одним специфічним механізмом прийняття відповідальності є *ідентифікація*. У наукових дослідженнях, присвячених вивченню цієї проблеми, під ідентифікацією розуміють процес, у результаті якого «людина завдяки емоційним зв'язкам свідомо або частково чи повністю несвідомо поводить так (або уявляє, що веде себе), ніби вона сама є тією особистістю, з якою даний зв'язок існує». Таке уподібнення, як зазначає Ш.Надірашвілі, «супроводжується безпосереднім переживанням того чи іншого ступеня своєї тотожності з об'єктом ідентифікації, результатом чого є навічання через спостереження індивідом за об'єктом. Водночас суб'єкт копіює зовнішні

форми поведінки та дії індивіда, а також його внутрішні переживання, особистісні смисли» [9]. У цьому процесі присвоюються вартості, норми, ідеали, воля і моральні якості іншої людини.

За іншого підходу, ідентифікація являє собою, по-перше, процес «об'єднання суб'єктом себе з іншою людиною на основі встановленого емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ і прийняття як власних норм, цінностей, зразків». По-друге, це уявлення, бачення суб'єктом іншої людини «як продовження самої себе, наділення її своїми рисами, почуттями, бажаннями». По-третє, – це «механізм постановки суб'єктом себе на місце іншого, що проявляється у вигляді занурення, перенесення індивідом себе у простір, обставини іншої людини і приводить до засвоєння її особистісних смислів». Тобто, «цей тип ідентифікації дозволяє моделювати смислове поле іншої людини, забезпечує процес взаєморозуміння і викликає підтримуючу поведінку» [13, с.61].

У контексті проблеми, що розглядається, слід згадати й значення механізму *раціонального усвідомлення* у прийнятті обов'язку, на який найбільше звертається увага в етико-зорієнтованих концепціях виховання відповідальності. Цей механізм виявляється в «раціональному прийнятті індивідом необхідності виконання обов'язку, реалізації предмета відповідальності. Це може бути його розмірковування щодо інстанції та міри відповідальності, а також можливості «виграшу» від виконання доручення» [11, с.46].

Науковці, які звертаються до вивчення відповідальності як один із моментів аналізу її механізму, виокремлюють такі його складові, як *соціальна, пам'ять і соціальне мислення* – характеристики, що відіграють важливу роль у становленні та функціонуванні цієї моральної якості.

Специфіка соціальної пам'яті полягає в забезпеченні та актуалізації в свідомості людини мети поведінки, обов'язку у «системі віддалених та проміжних цілей, пов'язаних з їх виконанням, можливих санкцій інстанції та переживання власної совісті» [12, с.558-559]. Соціальна пам'ять виступає

необхідним елементом процесу регуляції мотивів відповідальної поведінки, забезпечуючи запам'ятовування, збереження інформації про людські цінності, конкретні та потенційно діючі мотиви, мотиви-стимули, особистісні смисли.

У механізмі *соціального мислення* діють дві суперечливі логіки логіка пізнання і логіка поведінки, дій, що відповідає цілям суб'єкта. За цих умов, з одного боку, вона слугує задоволені по пізнавальних потреб, аз іншого – практичних соціальних життєвих потреб не тільки індивіда, а й суспільства загалом. Реалізується соціальне мислення через розуміння, проблематизацію, пояснення та інтерпретацію [1]. Щодо відповідальності функція соціального мислення полягає в аналізі соціальних умов і можливостей їх виконання, а також специфіки інстанції відповідальності.

Важливим механізмом розвитку відповідальності виступає *саморегуляція* – прояв тієї моральної самоактивності особистості, в якій «найбільш рельєфно відображається сутність моралі як специфічного механізму внутрішньої детермінації (самодетермінації) поведінки людини відповідно до соціально значущих моральних цінностей». Момент виникнення в індивіда здатності до саморегуляції є одночасно моментом, коли зовнішнє, соціально цінне перетворюється у внутрішнє, суб'єктно значуще, забезпечуючи індивіду можливість самостійного вибору, вільного морального самовизначення. Однією з найважливіших функцій саморегуляції є забезпечення суб'єктом оптимального рівня збалансованості у взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників детермінації поведінки й успішного досягнення на цій основі особистісно значущої мети [4].

Саморегуляція, до якої вдається особистість, базується на вияві співвідношення її зовнішніх і внутрішніх умов діяльності, активності, а не виступає якоюсь іманентною властивістю, що виявляється лише в діяльності [2]. Вона набуває статусу найважливішого інструменту ідентифікації з іншими людьми, виступає засобом гармонізації і гуманізації між особистісних взаємин, джерелом безперервного творення власної

особистості. На всіх рівнях саморегуляція зумовлена змістом провідних ціннісних орієнтацій та загальної спрямованості індивіда, опосередковує процес творення чинників спонукальної сфери особистості.

Отже, розгляд механізмів виховання відповідальності показав, що найбільш ефективними в досліджуваному напрямі: є зараження (пасивне споглядання й неусвідомлене прийняття зовнішньо очевидних зразків поведінки), наслідування (відтворення певних зовнішніх форм поведінки, запозичених в інших людей), рефлексія (самопізнання та самоосмислення), емпатія (вміння поставити себе на місце іншого, здатність до емоційної чутливості), ідентифікація (уподібнення, копіювання зовнішніх форм поведінки), раціональне усвідомлення (усвідомлення і прийняття необхідності виконання обов'язку), соціальна пам'ять (актуалізація мети поведінки), соціальне мислення (аналіз соціальних умов і можливостей їх виконання), саморегуляція (моральна само активність).

Кожний з цих механізмів позитивно впливає на моральний розвиток особистості, забезпечуючи різні умови перебігу цього процесу. Це дає змогу обирати оптимальніші з-поміж них, зважаючи на вихідний рівень сформованості в дитини відповідальності. Звернення до того чи іншого механізму також зумовлюється необхідністю врахування вікових та індивідуальних особливостей вихованця.

Означені механізми сприяють усвідомленню дитиною моральних норм, що становлять сутність відповідальності, їхньому переходу у внутрішню спонукальну силу, яка стимулює діяльність відповідної спрямованості та змісту. При цьому означений процес відбувається від формування об'єктивного типу відповідальності до суб'єктивного, інтеріоризованого на особистісному рівні.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Личностные механизмы регуляции деятельности / К. А. Абульханова-Славская // Проблемы психологии личности. – М.: Наука. 1982. – С.92-98.

2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. – Кн. 2.: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – К.: Либідь, 2003. – 344 с.
4. Боришевський М.И. Развитие саморегуляции поведения школьников: дис.... д-ра психол. наук. – К., 1992. – 77 с.
5. Гуманизация воспитания в современных условиях / Ред. О.С.Газман, И.А.Костенчук. – М., 1995. – 209 с.
6. Гуткина Н.И. О психологической сущности рефлексивных ожиданий / Н.И. Гуткина // Психология личности: теория и эксперимент. – М.: Наука, 1982. – С. 100-108.
7. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л.М. Проколієнко. – К.: Рад. школа, 1989. – С. 147-148.
8. Куликова Л.И. Проблемы саморазвития личности / Л.И. Куликова. – Хабаровск: Изд-во ХГПУ, 1997. – 315 с.
9. Надирашвили Ш.А. Установка и деятельность / Ш.А. Надирашвили. – Тбилиси: Мецниереба, 1987. – 361 с.
10. Пилипенко Л. Соціальна рефлексія як складова життєвого самовизначення сучасної молоді / Л. Пилипенко // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. Максименка С.Д., Циби В.Т., Шайгородського Ю.Ж. та ін. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 258-269.
11. Савчин М. Психологія відповідальної поведінки / М. Савчин. – К.: Україна-Віта, 1996. – 130 с.
12. Татенко В.О. Суб'єктно-генетичний підхід і проблема детермінації психічного розвитку людини / В.О. Татенко // Ментальність, духовність. Саморозвиток особистості / За ред. О.В.Киричука та ін. – Київ-Луцьк, 1994. – С. 558-559.

13. Татомир Л. Засоби ефективного впливу на розвиток відповідальності підлітків / Л. Татомир // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 1998. - № 3. – С. 206-211.

14. Шульга Т.И. Проблеми волевой регуляції в онтогенезе / Т.И. Шульга // Вопросы психологии. – 1994. - № 1. – С. 5-9.